

УДК (091) 159.963.

К. С. Гончаренко

СОН ТА РЕАЛЬНІСТЬ: ДОСВІД ФІЛОСОФСЬКИХ МЕДИТАЦІЙ

Національний педагогічний університет імені М.П. Драгоманова;
agneshka13@gmail.com

Анотація. Виявлення неповноти мови опису феномену сну, суб'єктивний характер реальності сновидінь, проблема розмежування сну та уяви – це далеко не повний перелік того, чому сон викликає зацікавлення і водночас дослідницьку відстороненість. Явище сну є одним із тих, яке залишається до кінця не з'ясованим. У ситуації сучасності, коли кінематограф рясніє візуальним контентом сюрреалістичних зображень, де сон та реальність зливаються в єдину химеру сновидінь, коли література, як і раніше, переважана сюжетами поетики кафкіанського сну, а нейрофізіологія намагається з'ясувати, яке місце займає сон в структурі свідомості людини, спроби філософського аналізу даного явища є надзвичайно актуальними. Адже саме філософія здатна провести всебічну «діагностику» та віднайти інструментарій для пояснення даного феномену. У вирішенні проблеми природи сну та інтерпретації сновидінь сьогодні можна констатувати очевидну методологічну кризу, оскільки, незважаючи на наявні різнопланові підходи і концепції, відсутня узгодженість між ними, а найголовніше – відсутнє розуміння онтологічного статусу реальності сновидінь. А відповідно, є відсутнім і сутнісне визначення того, чим є сон загалом. У сучасності є тенденція до розмежування сну та сновидіння. Межа цих явищ пролягає між деконструктивістською тенденцією до розчленування, знищення суб'єкта на користь знаку та конструюванням суб'єктивності на основі дискурсивних практик. Відповідно, виникає вона завдяки тому, що саме явище сну залишають на розсуд «фізіології», а сновидіння використовують задля опису чи як засіб мови. Щодо філософії, то вона розглядає сон з боку реальності та уяви.

Ключові слова: сон, сновидіння, «логіка сновидінь», «сон-у-сні», реальність, уява, бажання, інтеоріорність.

Вступ

З-поміж дослідницького матеріалу, який присвячений проблематиці сну, переважна його більшість належить галузям медицини, психоаналізу, нейрофізіології, а також мистецтва та літератури. Свого часу, Л. Вітгенштайн, акцентував увагу на тому, що існують як філософські проблеми та питання, так і псевдо-філософські, вони ж – псевдо-проблеми. Мислитель зазначав, що філософія – це та галузь, яка знає, коли «варто зупинитися» та що не варто робити предметом дослідження, особливо, якщо предмет є «неспроможним», тобто таким, що не підлягає принципам верифікації. Отже, в структуру вітгенштайнівських «неспроможних» псевдо-проблем потрапляє проблема сну та сновидінь. Власне, за логікою даного мислителя, сон – це те явище, яке присутнє в мові та є можливим лише завдяки мовному опису. Звісно, що у Л. Вітгенштайна питання сну розглядається узгоджено з його філософською системою загалом, а тому, відповідно, воно має певне тлумачення та є лише одним із радикальних поглядів на предмет нашого дослідження.

В гуманітаристиці вже усталеною є думка, що сон – це проблематика медицини та психоаналізу. Однак якщо ми поглянемо на філософські дослідження, то побачимо, що дане питання в контексті філософських дискурсів відкриває більше смислів та змістів, аніж описовість даного явища в тому ж таки психоаналізі. Більше того, філософські рефлексії щодо сну дозволяють розкрити змісти супутніх понять – реальності та уяви. Оскільки саме завдяки їм (або ж в контексті їх) і вибудовується більшість філософських спроб осягнення сну.

Мета роботи полягає в розкритті змістів та смислів проблеми сну в філософському ракурсі; у доведенні того, що явище сну виступає не лише предметом психоаналізу чи літератури; у спробі визначити філософські вектори-концепти, в межах яких розглядається сон.

Завдання дослідження полягають у наступному: проаналізувати особливості підходів до визначення сну в таких напрямках наукового знання, як:

психоаналіз, мистецтво, кінематограф, література; розкрити специфіку філософських дискусій щодо сну; визначити підходи в філософії, завдяки яким можливе розуміння явища сну.

Методологія дослідження

Методологічним підґрунтям роботи обрано підходи окремих сучасних українських філософів, які займаються проблемами методу. Зокрема, в роботі задіяне дослідження Н. Мозгової – «Асиметрія логічного доведення та спростування» (Мозгова, 2014: 7). Якщо ми поглянемо на проблему сну, то так чи інакше домінування тієї чи іншої концепції, яка пояснює дане явище, залежить від аргументації, що відповідає контексту і, відповідно, буде мати силу, наприклад, в умовах сучасності. Також для методологічного обґрунтування належності проблематики сну саме до кола філософії нами обрано роботу Л. Дротянко «Соціокультурні підстави трансформації понятійного апарату сучасного філософування» (Дротянко, 2014: 3). Сенси, які містяться в статті, дають можливість методологічно обґрунтувати те у який спосіб поняття в сучасній філософії трансформуються та набувають статусу філософських, як, наприклад, поняття сну. Також дане дослідження демонструє необхідність вироблення понятійного філософського інструментарію, важливого для осмислення нових форм досвіду, які б відповідали контексту сучасності.

Результати

Філософський погляд на проблему. В роботі «Стан сну» Н. Малкольм цитує Е.Вольфсона, який убачає природу сну в людській уяві та стверджує, що «сновидіння – це доведена до максимуму сила уяви, що являє нам образ, функція якого – приховати власну уявну природу» (Малкольм, 2014: 6). Однак дану тезу ми можемо спростувати, наприклад, завдяки розумінню дельозівської інтеріорності чи завдяки погляду на сон Ж.-Л. Нансі.

У філософському горизонті значний інтерес становить теорія сучасного мислителя – Ж.-Л. Нансі. В роботі «Мистецтво сну» мислитель зазначає, що «сам

по собі сон є потенційною силою, яка реалізується в акті» (Nancy, 2007: 11). Подібну реалізацію людина здатна відчути через механізм занурення в сон, або стан, якщо бути точнішими, коли сон долає стан бадьорості та огортає її пеленою сонливого туману. Сон, занурення в сон для Ж.-Л. Нансі є не лише повсякденним ритуалом вечірньої сонливості. Сон, про який він говорить, це стан, який пробирається до людини крізь роки, це пил, яким покриваються історичні споруди, це морок давнини, який огортає Сфінкса в Гізах чи істуканів на острові Пасхи.

Але попри це «сон – це не метаморфоза. Його скоріше можна б назвати якоюсь ендоморфозою, внутрішньою конфігурацією або конфігурацією внутрішнього, що утворюється, коли внутрішнє, закупорене, цілком спроектоване в інтенції і екстенції стану неспання. Внутрішньою конфігурацією, що не зачіпає особистість» (Nancy, 2007: 11).

Для пояснення даної тези варто згадати цікаве визначення. Фактично, виходячи з теорії Ж.-Л. Нансі, сон – це провалля в самого себе. Це повернення та звернення людини до самої себе, до такої, від якої людина відволікається завдяки зовнішнім чинникам, перебуваючи в стані неспання та працюючи на благо свого сформованого «Я». «Коли сон мене перекидає, «я» відпадає, тобто «я» вже не існує або ж воно «існує», але лише в цьому розвтіленому його розрізненні. У моїх власних очах, які остаточно втратили здатність бачити, які звернені всередину себе і до своєї чорної плями, моє «я» втрачає здатність «мене» розрізняти. Якщо мені сняться вчинки чи речі, в яких я виступаю суб'єктом, то подібна суб'єктність завжди майже одночасно не здатна відрізнити чи майже не вирізняє того, що я бачу, чую і взагалі сприймаю... Я впадаю в сон, тим себе скасовуючи як «я» (Nancy, 2007: 11).

Обговорення

Відомий «динозавр» та класик Постмодерну Ж. Дельоз, в одній зі своїх давніх та «загублених» статей, а саме «Опис жінки», що була опублікована в журналі «Poesie», писав: «Сон – це інтеріорність, яка пропонує себе. Це сутнісна інтеріорність – та, яку ми втратили, коли нанесли макіяж: та головне – вона більше не прихована, вона більше не під охороною від будь-яких зовнішніх посягань, будь-яких інших інтеріорностей. Навпаки, це інтеріорність, яка виставляє себе напоказ, повністю віддає себе зовнішньому, але в якості внутрішньої і недоторканної» (Дельоз, 2019: 4). Звичайно, нам можуть нічого не сказати всі ці постмодерністські мовні викрутаси, однак як вищезазначена теза, так і низка окремих думок, указують на те, що феномен сну є чимось «ковзким», невловимим, таким, що потребує пильної прискіпливої уваги. Це той феномен, який інтеріорно виставляє себе напоказ, але зникає дражливо, хизуючись посмішкою Чеширського кота зі славнозвісної керолівської «Аліси», щойно його намагаються зафіксувати. Можливо, саме тому дане явище так втікає від філософів, але водночас так міцно зчеплене з канвою філософських рефлексій.

Для обґрунтування необхідності філософського осмислення проблеми спробуємо провести ревізію

найбільш поширених сфер, які аналізують або демонструють такі явища, як сон та сновидіння. Це зокрема психоаналіз, кінематограф, література та мистецтво, а поряд із цим спробуємо зафіксувати головні аспекти, завдяки яким відбувається пояснення вищезгаданих феноменів.

Психоаналітичні рефлексії щодо сну. Беззаперечним залишається той факт, що більшість концепцій, які намагаються пояснити, чи принаймні описати, сон та сновидіння, є психоаналіз. З орієнтацією на переосмислення первісних уявлень про сон говорять З. Фрейд та К.-Г. Юнг. Сновидіння, як особливу мову соціального, переосмислюють Е. Фромм, А. Адлер та ін. Цікаву теорію щодо феномену сну вибудовує Ж. Лакан. «Уві сні цензурні заборони не осмислюються, але розігруються, як в театрі. Сон засекречує і генерує символічний світ культури» (Лакан, 1998: 5). Ж. Лакан відходить від теорії класичного фрейдизму та стирає межі між сном та уявою, а відповідно ставить сон на рівень з реальністю.

Завдяки тому, що Ж. Лакан поширює «закони сновидінь» на період неспання, це дає підстави трактувати художній процес як «сон наяву». Сон і реальність зближені, як вважає Ж. Лакан, на тій підставі, що в них пульсують несвідомі бажання, подібні до міражів і фантомів. Реальність сприймає сон як образ, відбитий у дзеркалі. Фрейдівський варіант психоаналізу реальності дозволяє розуму пояснити будь-який вчинок, і одне це вже виправдовує існування свідомості. Однак сон є сильнішим від реальності, так як він дозволяє здійснити тотальне виправдання на рівні несвідомого, дає можливість витіснити трагічне за допомогою символічного. Отже, можемо вважати, що Ж. Лакан виводить сон на поверхню, інтеріоризує його. Сон виражається завдяки творчим здібностям людини.

К Хорні, яка розглядає невротичну особистість, навпаки, вивисує реальність та розглядає сон як відволікаючий фактор, що прикрашає реальність. «На відміну від страху, тривожність характеризується, перш за все, розпливчатістю і невизначеністю. Навіть якщо є конкретна небезпека, як при землетрусі, тривожність пов'язана з жахом перед невідомим. Те ж саме спостерігаємо з невротичною тривогою, незалежно від того, чи є небезпека невизначеною або ж вона втілена в чомусь конкретному, наприклад, у страху висоти» (Horney, 1970: 8). Невротик використовує сон як той фактор, що допомагає забути про тривогу та занепокоєння. Алкоголь, наркотики, спілкування, задоволення, робота, сон, секс – це той загальний факторів, які дозволяють відволіктися від жорстокої реальності. Тривожність, як і страх, є емоційною реакцією на небезпеку. «Тій же меті може служити надмірна потреба в сні, хоча такий сон приносить, зазвичай, поганий відпочинок. Нарешті, статева діяльність може грати роль запобіжного клапана, що випускає занепокоєння» (Horney, 1970: 8). Тобто, в даному випадку, сон виступає певним психічним проваллям, яке допомагає людині уникнути, хоча б на деякий час, травмуючої реальності.

Сон та реальність: химери літератури. В книзі сучасного українського письменника М. Кідрука

«Доки світло не згасне назавжди» головна героїня постійно бачить сновидіння, і що досить цікаво, кожен її сон – це чергова змінена реальність. Але, як визнає та задає тон автор, це нова реальність, для якої сон виступає джерелом трансформаційних змін.

Н. Малкольм вважає, що сон у літературі, а також його взаємозв'язок із реальністю, займає особливе місце, а особливо в роботах літераторів-абсурдистів та майстрів нонсенсу. Завдяки абсурду можливе заперечення заздалегідь хибних теорій, речей, станів, які здатні розвіяти ілюзію важливості, причетності, справжності. Одним із прикладів «письменників-абсурдистів» є Ф. Кафка. Він будує життя своїх героїв не за людськими законами, а за законами усталеного суспільного ладу. Його герої – «кабінетні/офісні» клерки, бюрократи, які є одиницями системи. У підсумку виходить абсурдний світ, в якому неможливо жити мислячій людині. Нонсенс же відрізняється тим, що не прагне виправити або надумати світ. Він не руйнує ідеї або смисли, не намагається висвітлити негативні сторони людського буття. Це якась замкнута на собі, закрита система – гра розуму. Власне, таким нонсенсним виступає світ сну керролівської Аліси: його «зрозуміти не можна», але ж розуміти-то немає потреби. Він є самоочевидним і більше того – може повністю зникнути, якщо ми будемо намагатися його збагнути.

Нонсенс і абсурд ріднить те, що, створюючи свою реальність, побудовану за особливими законами вони часто суперечать дійсності. Вони не руйнують уже існуючі смисли, не прагнуть до нісенітничі, а трансформують їх. Абсурд «творить паралельну реальність». Відповідно, вона виділяє дві фази абсурду: деструктивну і креативну – і підкреслює, що, руйнуючи щось засобами абсурду, художники завжди створюють або відкривають щось нове. С. Беккет у своїх п'єсах формує світ, який можна зрозуміти лише за допомогою його особливої логіки, як і світи, в які потрапляє Аліса Л. Керролла.

Сон у мистецьких практиках. Сон – це популярна тема в мистецтві, оскільки вона є досить багатим підґрунтям для вираження фантазії. Чимало художників залишали на полотнах зображення сну, сновидінь, сновид. Сон досить часто виступає предметом для обговорень та тлумачень. Ці обговорення, в переважній більшості випадків, постають певними характеристиками сну (але не зануренням у сам предмет). Наприклад, сон, як правило, виступає в негативних контекстах на зразок назви офорту іспанського художника Ф. Гойї «Сон розуму породжує чудовиськ». Або ж сон як стан сновид у системі капіталізму, про що говорить В. Беньямін. У статті «Зубожіння досвіду» (Беньямін, 2019: 2) мислитель зазначає: «Існування Міккі Мауса якраз і є сном сучасної людини. Його реальність сповнена чудес, які не тільки перевершують чудеса техніки, але й знущуються над ними. Адже найцікавішим в них є те, що виникають вони без усяких технічних пристроїв, у порядку імпровізації, із самого Міккі Мауса, із його друзів і недругів, із чого завгодно: звичайнісінької обстановки, з дерева, шмар або моря. Природа і техніка, примітивізм і комфорт зовсім злилися воедино, а в очах людей, втомлених від нескінченних побутових проблем, вгадують сенс

життя лише як найдальшу точку сходження в бездонній перспективі засобів» (Беньямін, 2019: 1).

Цікаво, що В. Беньямін, один з аналітиків явища інформаційних технологій, використовує сон для пояснення капіталістичної риторики, а також відносить цю категорію до розряду естетичного. Для нього сон, або «сон наяву», постає в якості стану, в якому перебуває людина, що скована ситуацією капіталістичних умов. «Сон, проте, пов'язаний не з безумством, а, навпаки, – з надмірною раціоналізацією, із залізною логікою соціального устрою, підпорядкованого поняттю «прогресу». Фантазмагорія, що маніфестує примарний прогрес, завдяки розвитку ринку реклами і розваг, виявилася на відстані витягнутої руки, вона завжди поруч, на вулиці і вдома. Для «сплячого суспільства» не існує тієї катастрофи, яка й відбувається за яскравим фасадом образів бажань. Status quo речей – це катастрофа» (Беньямін, 1998: 1). В. Беньямін говорить про катастрофічність масового перебування людства в стані сну, а відповідно, – в стані цілковитого занурення в капіталістичні зв'язки. Станом «пробудження», за В. Беньяміном, є сюрреалізм. Картини, колажі, які позбавлені звичного способу сприйняття зображення, немов змушують глядача прокинутися та виринути зі стану сну.

Сон, як позитивна рушійна сила, яка сприяє творчості. С. Далі сів перед чистим полотном, тримаючи в руці металеву ложку над тарілкою. І сидів так, поки не починав занурюватися в сон. Засинаючи, він кидав ложку, та дзвюкала об тарілку, що сприяло пробудженню художника. С. Далі брав пензлики і намагався перенести на полотно сюрреалістичні образи, які виникали в свідомості на кордоні неспання і сну. С. Далі вважав, що в момент засипання свідомість починає обробляти інформацію, яка надійшла за день, спотворюючи її і проводячи несподівані паралелі. Тому його картини виглядають не фантастично, а саме так, як виглядали б фотографії снів. У мистецтві це виражається як «параноїдальний метод».

Висновки

«Уявімо собі людину, що спокійно сидить біля каміну, щось читає або просто задумалась... Раптом вона згадує, що одного разу їй це вже снилося, ніби вона точно так само сиділа біля каміну, читала і думала, й уві сні їй здавалося, що все це відбувається з нею наяву. А раптом, думає вона, і зараз їй це все лише сниється, що вона сидить перед каміном, а насправді вона лежить і спить у ліжку? І немає нічого, що б могло відрізнити уявну реальність сновидіння від істинної реальності повсякденного життя» (Malkolm, 2014: 6). Або ж пригадаймо пасаж із фільму Л. Бунюеля «Прихована чарівність буржуазії», в якому герої обідають за великим столом і раптом розсуваються стіни та всі вони з жахом усвідомлюють, що знаходяться на величезній сцені перед натовпом глядачів, де вони всього лише актори. Всі з жахом розбігаються, крім одного, який продовжує сидіти, заціпенівши, поки не прокидається, і виявляється, що все це було лише сном, все це йому лише наснилося, хоча здавалося такою реальністю.

Отже, ми приходимо до висновку, що не існує маркеру, який розмежовує сон та реальність, витівку сонної яви та безсоння.

Список літератури

1. Беньямин В. Произведение искусства в эпоху его технической воспроизводимости / В. Беньямин; [пер. с немецкого С. А. Ромашко]. – М.: Медиум, 1996. – 239 с.
2. Беньямин В. Оскудение опыта [Електронний ресурс] / В. Беньямин. – Режим доступу: <https://syg.ma/@sygma/valtier-bieniamin-oskudnienie-opyta>
3. Дротянко Л. Г. Соціокультурні підстави трансформації понятійного апарату сучасного філософування / Л. Г. Дротянко // Вісник Національного авіаційного університету. Сер.: Філософія. Культурологія. – 2014. – № 2. – С. 15-18.
4. Делёз Ж. Описание женщины [Електронний ресурс] / Ж. Делёз; [пер. Н. Архипов]. 2019 – Режим доступу: <https://syg.ma/@nikita-archipov/zhil-delioz-opisaniie-zhienishchiny>
5. Лакан Ж. Семинары, Книга I: Работы Фрейда по технике психоанализа (1953/54) / Ж. Лакан; [пер. с фр. М. Титовой, А. Черноглазова (Приложения)]. – М.: ИТДГК «Гнозис», Издательство «Логос», 1998. – 432 с.
6. Малкольм Н. Состояние сна / Н. Малкольм; [пер. с англ. В. П. Руднева]. – М.: Академический проект, 2014. – 212 с.
7. Мозгова Н. Г. Асиметрія логічного доведення та спростування: історико-філософський екскурс у минуле / Н. Г. Мозгова // Науковий вісник Чернівецького університету. Філософія. – 2014. – С. 9-13.
8. Horney K. The Neurotic Personality of our Time. – New York, WW Norton & Company INC Publishers, 1970. – 182 p.
9. Malcolm N. The Origins of English Nonsense. – London, 1998. [Electronic source] / N. Malcolm – Access mode: https://m.fictionbook.ru/author/noel_malcolm/the_origins_of_english_nonsense/read_online.html
10. Nancy J.-L. Arssomni / J.-L. Nancy // Tombedesommeil. – P.: Galilee. 2007. – 440 p.

Е. С. Гончаренко

СОН И РЕАЛЬНОСТЬ: ОПЫТ ФИЛОСОФСКИХ МЕДИТАЦИЙ

Выявление неполноты языка описания феномена сна, субъективный характер реальности сновидений, проблема разграничения сна и воображения – это далеко не полный перечень того, чем сон вызывает интерес и одновременно исследовательскую отстраненность. В ситуации современности, когда кинематограф изобилует визуальным контентом сюрреалистических изображений, где сон и реальность сливаются в единую химеру сновидений, когда литература, как и ранее, перегружена сюжетами поэтики кафкианского сна, а нейрофизиология пытается выяснить какое место занимает сон в структуре сознания человека, попытка философского анализа данного явления является чрезвычайно актуальной. В современности есть тенденция к размежеванию сна и сновидения. Предел этих явлений лежит между деконструктивистской тенденцией к расчленению, уничтожению субъекта в пользу знака, и конструированием субъективности на основе дискурсивных практик. Соответственно, возникает она благодаря тому, что само явление сна оставляют на усмотрение «физиологии», а сновидения используют для описания, или как средство языка. Что касается философии, то она рассматривает сон со стороны реальности и воображения.

Ключевые слова: сон, сновидения, «логика сновидений», «сон-во-сне», реальность, воображение, желание, интериорность.

K. Honcharenko

DREAM AND REALITY: EXPERIENCE OF PHILOSOPHICAL MEDITATIONS

Introduction. The article is aimed at revealing the value of the dream problem from the philosophical perspective by proving that the phenomenon of dream is not the subject of study of psychoanalysis or literature exclusively; at defining the philosophical concepts of the dream. The vast majority of research materials of dream belong to the fields of medicine, psychoanalysis, neurophysiology, as well as the arts and literature. Philosophical attempts to comprehend the problem of dream are predominantly based on the grounds of the real and the imaginary.

The aim and tasks of the work are to present the meaning of the problem of dream in the light of philosophy, the specifics of philosophical discussions about it; to identify approaches in philosophy that make it possible to understand the phenomenon of dream. **Research methods.**

The methodological basis of the work is the approaches of some contemporary Ukrainian philosophers who deal with the problems of the method. In particular, the study involved the heritage of Mozgova N.G., Drotynko L.G. **Discussion.** In research, dream acts as a mental failure, this helps a person to avoid, at least for a while, traumatic reality. Due to the absurd, it is possible to deny deliberately false theories, things, states that can dispel the illusion of importance, involvement, authenticity. Dream is a popular topic in arts because it is a fertile ground for fantasy expression. Dream is often a matter for discussion and interpretation. These discussions, in the vast majority of cases, represent certain characteristics of dream (but not immersion in the subject itself). Pictures, collages are devoid to the usual way of perceiving the image, as if forcing the viewer to wake up and escape from the state of sleep. **Research results.** It is undeniable that most concepts that seek to explain or at least describe sleep and dreams are psychoanalytic reflections. Dreams, as a special language of social, are rethought by E. Fromm, A. Adler and others. J. Lacan departs from classical Freudian theory and blurs the boundaries between dream and imagination, and accordingly places the dream on a level with reality. The dream is expressed through the creative ability of man. K. Horney, who views the neurotic personality, on the contrary, augments reality and views dream as a distraction that beautifies reality. In her research, dream lets avoid traumatic experience.

Conclusion. Dream is a subjective state that is revealed only to those who are immersed in it. Over and above, we come to the conclusion that the categorical apparatus of any of the industries trying to explain sleep is too limited. And that is why all we have are descriptive models of this phenomenon, or an attempt to reproduce it. Which, in turn, only confirms the idea that the dream needs a deep philosophical reflection?

Key words: dream, dreaming, «logic of dreams», «dream-in-dream», reality, imagination, desire, interiority.

References

1. Benyamin, V. (1996). *Proizvedenie iskusstva v epohu egotehnicheskoy vosproizvodimosti* [A work of art in the era of its technical reproducibility]. (S.A. Romashko, Trans.). Moscow: Medium [in Russian].
2. Benyamin, V. *Oskudenie opyta* [The impoverishment of experience]. Retrieved from: <https://syg.ma/@sygma/valtier-bieniamin-oskudnienie-opyta> [in Russian].
3. Drotynko, L. G. (2014). *Sociokulturni pidstavi transformaciyi ponyatijnogo aparatu suchasnogo filosofuvannya* [Socio-cultural grounds for the transformation of the conceptual apparatus of modern philosophizing]. *Visnyk Natsionalnoho aviaitsiynoho universytetu, Proceedings of the National Aviation University*, 2: 15-18 [in Ukrainian].
4. Delyoz, Zh. (2019). *Opisanie zhenshiny* [Woman description]. (N. Arhipov, Trans.). Retrieved from: <https://syg.ma/@nikita-archipov/zhil-delioz-opisaniie-zhienishchiny> [in Russian].
5. Lakan, Zh. (1998). *Seminary, Kniga I: Raboty Frejda po tehnikе psihoanaliza (1953/54)* [Workshops, Book I: Freud's Work on the Technique of Psychoanalysis (1953/54)]. (M. Titovoy, Trans.). Moscow: ITDGK «Gnozis», Izdatelstvo «Logos» [in Russian].
6. Malkolm, N. (2014). *Sostoyanie sna* [Sleep state]. (V.P. Rudneva, Trans.). *Novaya model snovideniya*. (Rudnev V.P., Ed.). Moscow: Akademicheskij proekt [in Russian].
7. Mozgova, N. G. (2014). *Asimetriya logichnogo dovedennya ta sprostuvannya: istoriko-filosofskij ekskurs u minule* [Asymmetry of logical reasoning and refutation: a historical and philosophical excursion into the past]. *Naukovij visnik Cherniveckogo universitetu. Filosofiya*, 9-13 [in Ukrainian].
8. Horney, K. (1970). *The Neurotic Personality of our Time*. NY: WW Norton & Company INC Publishers.
9. Malcolm, N. (1998). *The Origins of English Nonsense*. Retrieved from: https://m.fictionbook.ru/author/noel_malcolm/the_origins_of_english_nonsense/read_online.html
10. Arssomni, Nancy J.-L. (2007). *Tombe de sommeil*. P.: Galilee.